
Besprekingsartikel

Het smalle pad en de brede weg

C. J. Lammers

naar aanleiding van: *Hoe weet je dat? Wegen van sociaal onderzoek.*

Onder redactie van Carolien Bouw, Frank Bovenkerk, Kees Bruin, Lodewijk Brunt. Amsterdam: De Arbeiderspers en de Wetenschappelijke Uitgeverij, 1982. 290 bladzijden.

Prijs: f 42,50.

In mei 1981 organiseerde de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging een congres over 'Ethische en praktische problemen van sociaal onderzoek'. De meeste ten congresse behandelde stukken zijn nu bijeengebracht in een alleszins levendige en leesbare bundel die elke antropo- of socioloog, en eigenlijk iedereen die zich voor sociaal onderzoek interesseert, zou moeten lezen, herlezen, bestuderen en bediscussiëren. Zoals de titel al aangeeft, er worden naast ethische en praktische óók methodologische vragen aan de orde gesteld en daarom – en uiteraard tevens omdat deze drie soorten problemen onderling zo nauw verweven zijn – leent het boek zich bij uitstek voor M & T cursussen. Maar laat ik eerst proberen de lezer een beeld van het boek te geven om dan vervolgens nader in te gaan op een tweetal vraagstukken die in deze bundel centraal staan.

1. Inhoud van de bundel

Het redactorenkwartet deelde de 19 bijdragen in vier groepen in. Het eerste deel draagt de veelbelovende titel '*Sociaal onderzoek in verandering: nieuwe aanpak, nieuwe problemen*' maar gaat in feite over de aloude problemen van het onderzoekersambacht, geeft daarop zo nu en dan wel een frisse kijk, maar mijns inziens géén echt nieuwe aanpak. Desalniettemin vond ik met name het eerste en het laatste hoofdstuk van dit deel de moeite waard. In hoofdstuk 1 geeft de Engelsman Barnes een evenwichtige en heldere verhandeling ten beste over diverse dilemma's waarmee een onderzoeker gewoonlijk te maken krijgt, terwijl in hoofdstuk 4 Bovenkerk en Brunt verslag uitbrengen van hun analyse van Nederlandse proefschriften en van hun gesprekken met enige schrijvers ervan. Hierover meer in het tweede deel van dit artikel.

Deel II, '*Aan welke kant moet je staan?*', bevat twee hoofdstukjes. Köbben houdt een kort en krachtig pleidooi voor distantie naast betrokkenheid en concludeert: 'De onderzoeker doet er goed aan zijn vrijheid naar alle kanten jaloers te bewaken en niemand naar de mond te praten, óók niet de groep die hij onderzoekt, zelfs al is die nog zo sympathiek en/of nog zo misdeeld. Het belang dat hij *als onderzoeker* primair te verdedigen heeft is de geloofwaardigheid van de wetenschap' (p. 97). Het tweede stukje in dit deel biedt dan een aardig voorbeeld van hoe het volgens Köbben nou net *niet* moet! Olila – in een verhandeling over 'de ethiek van de academische "boevenvangers"' – is zodanig onder de indruk van het politiek karakter (= onrecht) van onze rechtsorde dat hij zonder nadere argumentatie en op nogal onkritische wijze alle criminologen – behalve dan kritische criminologen die niet meer in hun vak geloven! – in de ban doet.

In '*Zin en onzin van een beroepscode*', deel III, besteedt Holvast aandacht aan diverse soorten 'privacy' en aan de inbreuk die onderzoekers daarop (kunnen) maken. Waarom hij

Buikhuisen – toentertijd in elk geval een rasechte psycholoog die zijn 'Achtergronden van nozemgedrag' bepaald *niet* als een proeve van sociologie of antropologie aandiende – ten tonele voert en 'de *sociologische* gemeenschap' verwijt (p. 119) diens onethische praktijken niet krachtig geheld te hebben, is mij niet duidelijk. Dit echter terzijde. Holvast beveelt een minder vrijblijvende beroepscode aan dan die van de NSAV van 1975 en dringt aan op een actieve vorm van zelfregulering door de vakbroederschap.

Voor zo'n soort 'beroepstucht' heeft echter De Swaan in het volgende hoofdstuk geen goed woord over. Volgens hem is dat slechts een middel om de interne en externe concurrentie wat te beteugelen en zodoende het eigen beroep een respectabel voorkomen te verlenen. Ik moet bekennen niet in te zien wat daar voor onfris of oneerlijks aan is, zolang dit soort zelfregulering tevens in het belang der onderzochten is.

Tenslotte telt dit deel nog één bijdrage en wel van de journalist Peeters, die eerst poneert dat een specifieke ethiek van en voor journalisten niet bestaat, om er vervolgens een keurige samenvatting van te geven. Zijn vier-puntsethiek is inderdaad niet zó specifiek-journalistiek, dat niet óók de socio- of antropoloog er zich mee zou kunnen behelpen als hij de NSAV-code niet bij de hand heeft. Vandaar dat ik hier Peeters' samenvatting maar even samenvat: (1) 'bescherm je bron', (2) 'mededelingen, ontboezemingen, beweringen – alles wat je hoort moet worden nagetrokken', (3) 'wees bereid je ongelijk toe te geven', (4) 'spreek met twee woorden, eet met mes en vork en zorg dat je schone sokken draagt' (p. 139).

Deel IV '*Kijkjes in de keuken van het onderzoek*' vormt het 'pièce de résistance' en beslaat bijna de helft van de bundel. Het zijn zonder uitzondering verhalen die je in één adem uitleest, zó uit het 'volle' (doch benarde) leven des onderzoekers gegrepen. Ik kan me geen betere lectuur bedenken om aankomende studenten – en trouwens ook al die 'volleerden' die tot nu toe het samenleven der mensen slechts vanachter hun schrijftafel gadesloegen – de liefde tot het veldwerk bij te brengen en een beeld te geven van de zin voor avontuur en het incasseringsvermogen die daarvoor nodig zijn. Helaas moet ik ter wille van de beperkte omvang van een artikel als dit volstaan met een korte inhoudsaanduiding van slechts een paar kleurrijke relazen.

Sari van der Poel brengt openhartig verslag uit van de wijze waarop ze als derdejaars tot een goede verstandhouding met de door haar bestudeerde politiemannen kwam. Dit hield, zo blijkt uit haar verslag, naast een oprechte belangstelling voor leven en werken der agenten tevens het nodige lef in om als vrouw in zo'n mannenwereld binnen te dringen en voorts een zeker gebrek aan scrupules waar het erom gaat je begeleider (en en passant daarmee tevens je Sociologisch Instituut en je vak!) te schofferen. Maar op dit punt althans kent het verhaal een 'happy end', want Sari toont berouw en Frank (ja, Bovenkerk, die is 't!) heeft haar, zo te zien, alles vergeven. Overigens behelst deze bijdrage vooral een indringende behandeling van de – uiteraard onbedoelde – onaangename consequenties van haar onderzoeksverslag voor laag en hoog in het politiekorps met als wrange slotsom: 'Het wetenschappelijk belang zinkt in het niet bij de ontreddering die ik aanschouw!' (p. 155).

Een mini-'thriller' treffen we aan in het hoofdstuk van Van Dijk, een journalist die de listen en lagen openbaart waarvan hij zich bediende om aan informatie over corruptie bij de Amsterdamse politie te komen. De moraal van dit verhaal voor sociaal-wetenschappelijke onderzoekers is naar mijn mening dat je voor gegevens over wat zich in een bepaalde, nogal gesloten groep, organisatie of beweging afspeelt, óók vaak best terecht kunt bij informanten die als vriend of vijand veel contact hebben met de groepering in kwestie of die er vroeger deel van uitmaakten.

Over de voordelen van het vrouwzijn voor onderzoek bij bepaalde minderheden en over de problemen van de rol als hulpverlener – een rol die je als onderzoeker/ster gauw

aanneemt als het om een ondergeprivilegerde groep gaat – handelt de bijdrage van Van den Berg-Eldering. Ploeg deed veldwerk bij de Kovai op Papua Nieuw-Guinea en analyseert de ongemakkelijke situatie van een gewetensvol onderzoeker die zich geconfronteerd ziet met enerzijds de normen en verwachtingen van zijn wetenschappelijke referentiemilieu 'thuis' en anderzijds met zijn morele verplichtingen jegens het door hem bestudeerde volkje.

Met deze enigszins willekeurige greep moet ik volstaan. Vermeld zij nog dat de redacteurs de vier delen voorzagen van een tendentieuze, doch pittige inleiding tot de erin behandelde themata en van een redactionele verantwoording.

2. Participerende waarneming versus enquête

Beoefenaren der sociale wetenschappen hebben van tijd tot tijd moeite met de opvatting dat er meerdere 'wegen van sociaal onderzoek' zijn die naar Rome leiden. Zo om de 20 jaar woedt er dan een fikse 'methodenstrijd' en trekken voor- en tegenstanders van geestes- of natuurwetenschappelijke methoden, van zogenaamd kwalitatief of kwantitatief onderzoek, van waarneming of ondervraging als 'de' techniek van gegevensverzameling tegen elkaar van leer. Sinds enige jaren is het weer zover. Een aantal antropologen/sociologen die zich dan graag 'etnograaf' noemen, gaat tekeer tegen het enquêteonderzoek als de brede weg die ten verderve van de sociologie voert en prijst het (participerend) waarnemen aan als het smalle pad waarlangs de zaligheid te bereiken valt.

Aangezien ik bij een vorige ronde¹ tot de gidsen behoorde die hun medesociologen krachtig attenderden op het smalle pad van de participatie als alternatief voor de brede enquêteweg, zal de lezer van mij hopelijk wel willen aannemen dat ik het réveil van de participerende waarneming van ganser harte toejuich. Niettemin krijg ik de indruk dat voorstanders van deze methode in hun ijver voor de goede zaak soms rijkelijk doordraven.

Zo vragen Bovenkerk en Brunt zich in dit boek af of 'de Nederlandse sociologie een wetenschap geworden is, waarbij mensen in hun natuurlijke omgeving uit het gezichtsveld verdwenen zijn' (p. 66).

De auteurs schragen hun these over de 'vershraling' van de sociologie met een analyse van 57 dissertaties van sociologen en 21 van antropologen en niet-westerse sociologen². Dan blijkt het eerste soort 'ogen' in vergelijking met het tweede soort:

- vaker op een niet-empirisch proefschrift te promoveren
- in geval van empirisch onderzoek minder vaak zelf in contact met de onderzochten geweest te zijn
- in geval van empirisch onderzoek minder vaak zich van een participerende observatie bediend te hebben.

Het is goed wat cijfers te noemen want dan kunnen we ons een oordeel vormen over de vraag hoe ver de (westerse) sociologen al van het smalle pad van de deugd zijn afgeweken. Eerst echter even een paar correcties. De gegevens uit de tabellen 1 en 2 (p. 71) kloppen namelijk niet met elkaar. Navraag bij de auteurs wees uit dat in tabel 2 in 79/80 de sociologen niet in 5, maar in 10 studies 'geen contact' hadden met de onderzochten, terwijl bij de antropologen in 59/60 in één (in plaats van zes) geval(len) 'wel contact' voorkwam.

Uit de alzo gecorrigeerde gegevens valt dan af te leiden dat in 62% (23/37) van de (empirisch-)sociologische en in 88% (15/17) van de empirische niet-westerse studiën sprake was van persoonlijk contact tussen de promovendus en diegenen die zijn/haar 'studie-object' vormden³. Tabel 3 laat zien dat van alle bestudeerde empirische dissertaties 16% (6/37) bij de sociologen en 65% (11/17) bij de antropologen (incl. niet-westerse sociologen) resultaten van een participerende waarneming behelsde⁴.

Zoals gewoonlijk bij sociaal-wetenschappelijke analyses, brengt een poging tot kwantificering meteen de nodige nuancerings- en relativiserende toetsen! Uit deze percentages krijg je immers de indruk dat toch nog altijd de *meerderheid* der sociologen – zij het dan een kleinere meerderheid dan bij de onderzoekers die in de niet-westerse wereld hun speurwerk verrichtten⁵ – het direct contact met het 'studie-object' niet schuwde. Het verschil terzake van de onderzoekstechnieken is zo te zien aanmerkelijk groter, al valt wel op dat er nog steeds sociologen zijn die ook in westers onderzoek participeren waarnemen en dat een fikse minderheid (ca. 1/3) van hun collega's in niet-westerse studiën uitsluitend het brede pad van de enquête bewandelen.

De vraag rijst echter of het zo verwonderlijk is dat sociologen veel frequenter enquêteren bij onderzoek in eigen cultuurkring en antropologen, c.q. niet-westerse sociologen, veel vaker observeren als zij in den vreemde aan de gang gaan. Om twee redenen zullen Nederlandse sociologen bij sociaal onderzoek in Nederland waarschijnlijk eerder dan hun collega's in niet-westerse gebieden de enquête als voornaamste bron van gegevens benutten.

Ten eerste mag verondersteld worden dat hij/zij die de eigen maatschappij bestudeert vaker al over de nodige voorkennis – verkregen door participeren en observeren! – zal beschikken dan hij/zij die in een hem of haar vreemde maatschappij op onderzoek uit gaat. Ook Bovenkerk en Brunt zijn niet van mening dat enquêtes altijd uit den boze zijn. Zij fulmineren – uiteraard terecht – tegen *oppervlakkige* vragenlijsten, die niet gebaseerd zijn op 'een lange, intensieve vertrouwde relatie met de omstandigheden ter plaatse' (p. 75). Welnu, de kans dat je bij voorbaat al vertrouwd bent met de leef- en denkwijze van de te onderzoeken groepering zal dus gewoonlijk in het geval van de socioloog die 'thuis' blijft, groter zijn dan in het geval van de antropo- of socioloog die naar een ander werelddeel reist.

Een aardig voorbeeld van zo'n 'thuis'-studie is het door Bovenkerk en Brunt nogal 'gekraakte' onderzoek van mw. De Jong-Gierveld. Waarom moest die zo nodig participeren? Zij zal ongetwijfeld in haar familie- en kennissenkring, alsmede in haar werkmilieu, wel heel wat ongehuwden jarenlang gekend hebben. Bovendien was zij in die tijd (blijkens een mededeling in haar proefschrift; De Jong-Gierveld, 1969: 66) lid van de Nederlandse Vrijgezellenbond en derhalve vermoedelijk toen zelf ongehuwd. Was dat niet voldoende? Daar komt bij dat zij niet die Vrijgezellenbond of een specifieke groep ongehuwden, maar de ongehuwden als *sociale categorie* wilde onderzoeken. Over zo'n landelijk verspreide groepering kun je toch alleen maar gegevens verzamelen en tot enigermate algemene uitspraken komen middels een enquête?

Hetzelfde geldt ook voor sommige niet-westerse studies. Zo bleek bijvoorbeeld Shadid al lang over de nodige voorkennis te beschikken inzake de door hem bestudeerde Marokkanen. Als Jordaniër en Arabier onderhield hij jarenlang contacten met Marokkanen die hij als 'landgenoten en vrienden' (p. 84) beschouwt. Ook hij wist dus, zo gezegd, 'waar hij het over had' toen hij zijn vragenlijst ging construeren! Bovendien ging het hem eveneens om de analyse van een sociale categorie (de Marokkanen in Nederland) waarover hij wilde generaliseren.

Wel merkwaardig is dat en De Jong-Gierveld en Shadid niet of nauwelijks melding maken van het feit dat zij dank zij zo'n 'natuurlijke participatie' best in staat zijn zinnige vragen te stellen en de antwoorden van hun respondenten zinnig te interpreteren. In plaats daarvan verontschuldigen zij zich min of meer voor hun 'verzuim' niet nog eens een 'echte' participerende observatie uitgevoerd te hebben. Waarom eigenlijk? Zoals ik al eens eerder betoogde (Lammers, 1963: 552-555), de participerende waarneming is bij uitstek geschikt voor de studie van feitelijke activiteiten en interacties in (of van) betrekkelijk overzichtelijke samenlevingsverbanden, waarvan men met name de dynamiek wil bestuderen. Wie echter

geïnteresseerd is in opvattingen, gevoelshoudingen en sociaal gedrag van omvangrijke en veelal wijd verspreide sociale categorieën, gigantische organisaties of massale bewegingen, is aangewezen op enquêtes of op reeds beschikbaar documentair of statistisch materiaal (dat overigens in laatste instantie altijd weer afkomstig is hetzij van observaties, hetzij van vraaggesprekken!).

Dit brengt mij dan tot de tweede – oirbare – reden waarom ik vermoed dat bij het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de westerse wereld verhoudingsgewijs vaker dan in de niet-westerse wereld gebruik gemaakt wordt van enquêtes. Als ik goed geïnformeerd ben, tref je in de zogenaamde 'derde' wereld vaker (nog) dan 'bij ons' kleine volkjes, stammen, lokale gemeenschappen met een betrekkelijk gesloten karakter aan. Overigens ben ik wellicht *niet* goed geïnformeerd en vormen dergelijke tamelijk overzichtelijke samenlevingen of samenlevingsverbanden alleen maar traditioneel het favoriete onderzoeksobject van met name de 'echte' (cultureel-)antropologen. Hoe het ook zij, de vraag is gewettigd of het gesignaleerde verschil in favoriete onderzoekstechnieken niet, althans ten dele, een logisch gevolg is van een verschil in de aard der 'hier' en 'daar' aangetroffen (dan wel krachtens professionele usances opgezochte) 'studie-objecten'.

Met het voorgaande wil ik niet betogen dat het verschil in onderzoekspraktijk tussen (westers-)sociologen en antropologen plus niet-westerse sociologen uitsluitend een kwestie is van respectabele, wetenschappelijk verantwoorde besligronden. Er zullen vast wel sociologen zijn die ongeacht hun ervaring en onderzoeksobject aan het enquêteren slaan vanuit een behoefte om wetenschappelijk voor 'vol' te worden aangezien, of omdat ze participeren 'eng' vinden. Zo zullen er overigens ook wel de nodige antropologen, niet-westerse sociologen en etnografen-nieuwe-stijl zijn die gaan participeren en observeren, niet omdat het hun mankeert aan voorkennis, niet omdat hun probleemstelling dat vereist, maar omdat ze dat zo spannend en romantisch vinden en/of omdat ze een broertje dood hebben aan vragenlijsten maken, cijfers verwerken en statistisch toetsen. De twee laatste soorten onwetenschappelijke motieven zijn mij bepaald sympathieker dan de eerste twee. Dat is echter nog geen reden om die eerste twee soorten onwetenschappelijkheid als algemene sociologenondeugd aan te merken en net te doen of de keuze voor andere methoden dan de enquête altijd stoelt op puur-wetenschappelijke overwegingen.

Al met al kom ik tot de conclusie dat Bovenkerk en Brunt tomeloos overdrijven als ze beweren (p. 85): 'Antropologische technieken als participerende observatie, het vervaardigen van levensgeschiedenissen, de analyse van 'gevallen' en dergelijke, spelen in het sociologisch bedrijf een te verwaarlozen rol en wel louter en alleen vanwege het geringe prestige dat deze technieken aankleeft'. Er zijn wel degelijk, zo betoogde ik, óók deugdelijke redenen waarom sociologen en antropologen in de westerse wereld vaker gebruik maken van enquêtes dan hun collega's in Afrika, Oceanië, Z.O.-Azië of Latijns-Amerika. Verder spelen sociaal-wetenschappelijke technieken zoals de participerende waarneming een grotere rol in het sociologisch en antropologisch onderzoek dan de cijfers van B. en B. suggereren, omdat enquêtes vaak stoelen op –, hun betekenis ontleenen aan daaraan voorafgaande participatie-ervaringen van de onderzoeker. In dit verband wees ik al op de 'natuurlijke participatie'. Daarnaast echter wil een socioloog of antropoloog zich ook nog wel eens bedienen van participerende waarneming als proefstudie om zodoende vertrouwd te raken met het vreemde milieu, alvorens zich aan een enquête te wagen. Dat zou je een 'exploratieve participatie' kunnen noemen.

Dit deed bijvoorbeeld mw. Abraham-van der Mark, blijkens een mededeling van B. en B. (p. 84), in haar onderzoek naar handelselites op Curaçao. Zo ging ook Bambang Oetomo (1970: 87) te werk; hij spreekt van een 'verkenningperiode die nagenoeg de vorm van een participerende waarneming heeft gekregen'. Dit onderzoek in een tweetal psychiatrische

inrichtingen maakte ik helemaal mee en uit dien hoofde kan ik met overtuiging stellen dat Bambang Oetomo dat 'nagenoeg' best weg had kunnen laten! Hij liep ruim een jaar lang ettelijke dagen per week in die inrichtingen rond, hielp een handje mee als dat zo uitkwamen praatte uiteraard met iedereen. Alles wat hij meemaakte legde hij nauwkeurig vast en op grond daarvan kon hij vragen stellen die goed aansloten op de leef- en denkwereld van de betrokken mensen. Hij had over die participatiefase overigens best nog een boek kunnen schrijven dan wel er een deel van zijn proefschrift mee kunnen vullen! Waar het in dit verband om gaat, is de constatering dat de participerende waarneming niet slechts in de vorm van een 'natuurlijke', maar tevens in de gedaante van een 'exploratieve' (opzettelijke) participatie voorkomt. In beide gevallen fungeert deze techniek dan niet als zelfstandige onderzoeksweg doch als 'draagvlak' voor een enquête en als uitgangspunt voor de interpretatie van de enquêtebevindingen.

Voor alle zekerheid besluit ik deze paragraaf echter nog eens met de verzekering dat ook volgens mij de participerende waarneming èn als zelfstandige onderzoeksmethode, èn als voorstudie voor een enquête ondergewaardeerd en te weinig gepraktiseerd wordt, terwijl over het gebruik ervan lang niet genoeg gerapporteerd wordt.

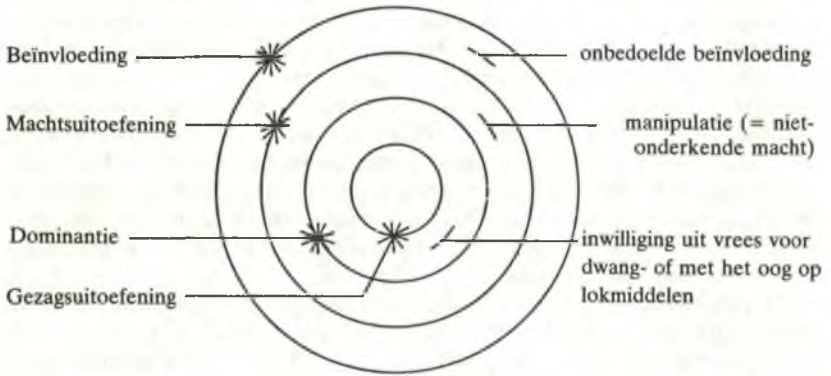
3. Onderzoek als machtsuitoefening

Bij onderzoek naar de hogere diersoorten krijgt het research-proces veelal het karakter van een subject – subject, in plaats van een subject – object relatie. Het 'live'-onderzoek naar de homo sapiens is dus een beïnvloedingsproces dat bij nader inzien neerkomt op een vorm van machtsuitoefening in het kader waarvan de onderzoeker mensen overeenkomstig zijn doeleinden beïnvloedt. Meestal gaat het om een betrekkelijk mild en kortstondig soort machtsuitoefening dat als zodanig door de onderzochten onderkend en wel als juist erkend wordt. Dan is er dus sprake van een gezagsrelatie: de respondent, informant of geobserveerde doet in zulke gevallen mee omdat hij/zij vertrouwen heeft in de persoon van de onderzoeker, in 'de wetenschap', of in de specifieke doelstellingen van het onderzoeksproject in kwestie. Ook onderzoek-als-gezagsrelatie is behept met allerlei problemen, maar toch denk ik dat de meeste praktische en ethische problemen die in de bundel 'Hoe weet je dat?' aan de orde komen, te maken hebben met onderzoek waarbij het interactieproces tussen onderzoeker en onderzochten wel trekken heeft van machts-, maar niet van gezagsuitoefening.

Als de onderzochten niet door hebben dat, hoe en waartoe ze onderzocht worden, kunnen we van *manipulatie* spreken. Zo ze er wel van op de hoogte zijn dat ze een 'studie-object' vormen, hoe dat in zijn werk gaat en waarom, hoeven ze dat nog niet juist te vinden, maar zullen ze zich daarin soms toch wel schikken, bijvoorbeeld omdat ze bevreesd zijn voor negatieve of belust op positieve sancties. Zowel bij het eerste type relatie – manipulatie – als bij het laatste – *dominantie dank zij dwang- en/of lokmiddelen* – zitten beide partijen in de problemen. Alvorens hierop nader in te gaan is het evenwel dienstig even stil te staan bij de typologie van beïnvloedingsvormen die ik zojuist introduceerde.

Zoals te zien in figuur 1, neem ik beïnvloeding als meest algemene categorie en definieer dan machtsuitoefening als een vorm van opzettelijke beïnvloeding waarbij partij A welbe-lust partij B ertoe brengt iets te doen of na te laten wat past in A's doelstellingen. Wordt dat door B niet onderkend, dan kunnen we dit gevoegelijk als manipulatie aanduiden. Heeft B die poging tot machtsuitoefening daarentegen wel door, dan noem ik dat dominantie. Zo'n dominantieverhouding kan dan tenslotte berusten op het 'bewerken' van B door A met dwang- en/of lokmiddelen, òf op een zeker normbesef bij B uit hoofde waarvan B de machtsuitoefening van A legitiem vindt, dat wil zeggen als gezag beschouwt.

Figuur 1: Beïnvloedingsprocessen

'Normaal' onderzoek steunt op vrijwillige aanvaarding van de directieven van een onderzoeker door onderzochten. Als mensen uit eigen, vrije wil meedoen aan onderzoek, kan dat stoelen op aanvaarding van het gezag – op traditionele, functionele en wie weet soms zelfs op charismatische gronden – van de ondervrager of waarnemer, maar verder ook gewoon op een afweging van baten en kosten van de kant van de geïnterviewde, de informant of de 'geobserveerde'. In dit laatste geval gaat het dus om een vorm van dominantie in het kader waarvan men het verzoek om medewerking inwiligt met het oog op *lokmiddelen*. Zo'n soort onderzoeksrelatie heeft dan trekken van een *ruilverhouding*: je stelt tijd en informatie beschikbaar in ruil voor zaken als: een aangename tijdspassering (wie praat niet graag over zichzelf?), een mooie kans om door een rustig gesprek met een belangstellend persoon inzicht te krijgen in problemen die je bezighouden, de verwachting je uitspraken te zijner tijd vermeld te zien in een artikel of boek, het vooruitzicht publieke aandacht te krijgen voor je organisatie, je beroep, je actie, jouw 'soort' mensen enz.

Meestal brengt zo'n 'voor wat, hoort wat'-motivering geen problemen van ethische, maar wel van praktische aard mee. Zo vermeldt Mieke de Waal in een onderzoek onder travestieten en transseksuelen (Hdst. 19) dat zij als jonge vrouw vaak kon rekenen op medewerking omdat de mannen in kwestie graag met haar praatten, en zich graag door haar lieten bekijken. Uiteraard hield dat het risico in van avances en emotionele verwickelingen die door een onderzoekster niet altijd even gemakkelijk te hanteren en te verwerken zijn en voor de voortgang van het project een hinderpaal kunnen vormen.

Problemen van andere aard doen zich voor als mensen meedoen aan onderzoek, omdat je hen bij wijze van contraprestatie kunt helpen, zoals Van den Berg-Eldering en haar gezin merkten toen ze in de week en ook in het weekend (p. 196) steeds meer hulpzoekende Marokkanen over de vloer kregen. Ook hier niet slechts praktische bezwaren voor de onderzoekster, maar tevens voor haar onderzoek. De verstrekte informatie immers kan danig gekleurd worden door de informanten met het oog op de door hen begeerde hulp!

Meedoen aan onderzoek omdat ze hopen daar 'beter' van te worden, kan uiteraard moeilijkheden opleveren indien de onderzochten bij nader inzien er naar hun eigen overtuiging niet op voor-, maar er eerder op achteruitgaan. Dan doet zich een asymmetrische ruilverhouding voor en voelen de mensen in kwestie zich 'bekocht'. Zo vertelt Verbeek-Heida (Hdst. 15) dat in een door haar bestudeerd woonoord van buitenlandse werknemers vooral de daar werkzame verpleegkundigen bereid bleken haar con amore te helpen.

Hoewel ze zich aanvankelijk niet uitlieten over hun verwachtingen van het onderzoek (p. 203), toonde later hun teleurstelling over het verslag wel aan, dat ze op een 'goede pers' gerekend hadden. Ook in het debat van Sari van der Poels politieonderzoek speelde de discrepantie tussen de verwachte bevestiging van een tamelijk rooskleurig zelfbeeld, enerzijds, en de geleverde 'wanprestatie' in de vorm van een kritische analyse, anderzijds, een belangrijke rol.

De vraag rijst of je als onderzoeker niet zedelijk verplicht bent de mensen op wier medewerking je een beroep doet, voor dit risico te waarschuwen. Ik vind eigenlijk van wel, ook al houdt dat in dat je kans op toegang daardoor vermindert. Juist nogal argeloze en kwetsbare mensen, die niet zo ontwikkeld en met dit soort sociaal-wetenschappelijk onderzoek weinig vertrouwd zijn, laten zich gauw verleiden tot meedoen op grond van nogal overspannen en moeilijk te honoreren verwachtingen. Meer 'sophisticated' lieden zoals de Curaçaose Ahskenazim, door Abraham-van der Mark beschreven (pp. 174-175), of de psychoanalytici met wie Brinkgreve (Hdst. 13) in contact probeerde te komen, zijn zich de gevaren van negatieve publiciteit terdege bewust.

Als een eerlijke ruil, dat wil zeggen een transactie waarbij de onderzochten zich bewust zijn van de kosten en de baten, onmogelijk is, moet je dan maar van het onderzoek afzien? De door Brinkgreve gebezigde strategie laat zien dat je met informatie verkregen via het 'informele circuit' (kennissen of familie van familie of kennissen van de onderzoeker) en met publieke bronnen toch best een heel eind kunt komen. Eerder constateerde ik al naar aanleiding van Van Dijks reportage inzake de corruptie bij de Amsterdamse politie dat je vaak ook 'buitenom' (dat wil zeggen bij gewezen leden van de te bestuderen groepering, of bij mensen die met zo'n groepering te maken hebben of hadden) je licht kunt opsteken. Natuurlijk zal zo'n elite of organisatie die je op die manier tegen hun zin wetenschappelijk in het zonnetje zet, zich 'genomen' voelen. Ethisch vind ik dat echter niet zo'n probleem. Je hebt je niet van valse voorwendsels bediend om de 'buitenom' verkregen gegevens aan de onderzochten te ontfutselen, je hebt ze niets beloofd, ze hebben zelf besloten je hun visie te onthouden en ... ze hebben dus de handen vrij om desgewenst alles te ontkennen.

Genoeg echter over lokmiddelen als drijfkracht van het proces van wisselwerking tussen onderzoekers en onderzochten. Komen *dwangmiddelen* voor? Een vorm van dwang is het 'chanteren' van bepaalde sleutelpersonen met het zojuist aangestipte argument: 'als u zelf niets loslaat, betrekken we onze informatie uitsluitend van uw vijanden, gewezen vrienden, opposenten of van perifere figuren uit uw kring!'. Verslaggevers en journalisten werken, zo suggereert Van Dijk (p. 163), wel met dit soort dreigementen en het zou mij niet verbazen als sociale-wetenschapsbeoefenaren zo nu en dan ook, al dan niet in verhulde vorm, met dit soort negatieve sancties onwillige respondenten proberen te 'overreden'.

Of je hiermee veel opschiet is natuurlijk de vraag. Kun je op enigszins betrouwbare informatie rekenen, als je op die manier de toegang forceert? Als de deur desondanks dicht blijft, heb je het bij de club in kwestie uiteraard voorgoed verbruid en hoe dan ook een steentje bijgedragen tot verdergaand 'veldbederf'. Dit geldt natuurlijk voor alle 'buitenom'-onderzoek (dus ook voor gevallen waarin je niet eens 'insiders' om medewerking vraagt), maar afgezien nu van de praktische implicaties van dit soort praktijken, hoe staat het met het ethisch gehalte ervan? De grens tussen het je respondenten of informanten-in-spe een 'laatste kans op inspraak' geven en hen chanteren met ongewenste publiciteit, een vertekend beeld en dergelijke, valt moeilijk te trekken. Hoe zuiver de bedoelingen van een beoefenaar van de wetenschap ook zijn, uiteraard zal de sleutelpersoon die benaderd wordt met de mededeling dat bij weigering de onderzoeker zich helaas genoodzaakt zal zien op 'andere wijze' aan zijn gegevens te komen, dit als dwang ervaren. Toch zou ik hierover de staf niet zonder meer willen breken. Wie zoiets doet, moet mijns inziens echter wel zichzelf

onderzocht hebben (of beter nog: zich hebben laten onderzoeken door een ander die hem/haar goed kent!) om er zeker van te zijn dat (a) zijner- of harerzijds egocentrische motieven niet dominant zijn en (b) dat er wél serieuze maatschappelijke belangen op het spel staan. Met opzet voeg ik hier *niet* nog aan toe (c): wetenschappelijke belangen, want ik kan me eigenlijk niet goed voorstellen dat in ons soort vakken sprake zou zijn van veel kans op een geweldige vooruitgang van 'de' wetenschap die zulke, toch au fond dubieuze, middelen zou rechtvaardigen.

Er doen zich overigens nog wel andere onderzoekssituaties voor waarin mensen dank zij echte of vermeende dwang besluiten gevolg te geven aan het verzoek tot deelname aan een of andere sociaal-wetenschappelijke studie. Onderzoek in scholen, bedrijven, krijgsmachtonderdelen, verenigingen, dorpsgemeenschappen of andere samenlevingsverbanden waarin men elkaar kent, brengt vaak mee dat mensen onder druk van hun superieuren, van toonaangevende figuren in hun kring of ook dank zij de sociale controle van hun groepsgenoten, min of meer contre coeur meedoen. Wanneer een docent studenten die van hem afhankelijk zijn, opwekt een vragenlijst in te vullen, wanneer een afdelingschef zijn mensen plompverloren naar de lokaliteit stuurt waar de klassikale enquête wordt afgenomen, of wanneer de notabelen in het dorp medewerking bij het onderzoek warm aanbevelen, dan kan dat sommige studenten, werknemers of dorpsgenoten ertoe brengen 'vrijwillig' mee te doen om zich niet het ongenoegen van de docent, de chef of de notabele op de hals te halen. Zodanige beduchtheid voor sociale sancties van negatieve aard kan overigens best samen gaan met belustheid op positieve sancties (een 'wit voetje' halen bij de baas bijvoorbeeld) en sluit verder niet uit dat de betrokkenen de onderzoeker of de onderzoeksinstantie óók nog enig wetenschappelijk of maatschappelijk gezag toekennen.

Al met al hoeft mijns inziens dit soort welhaast onvermijdelijke sociale dwang ons geen knagend schuldgevoel te berokkenen, maar moet je er als onderzoeker wel op bedacht zijn en – vooral in hiërarchisch gestructureerde verbanden – alles in het werk stellen om zoveel mogelijk de mensen zelf te laten beslissen of ze willen meewerken. Zo heb ik er altijd op gestaan dat bij klassikale enquêtes in scholen, bedrijven, militaire eenheden de 'meerdere' de klas verliet vóórdat ik ging uitleggen dat wie geen zin had niet mee hoefde te doen, en achteraf altijd geweigerd te vertellen aan die docent, chef of officier of er nog weigeraars waren. Het praktische probleem bij deelname aan enquêtes op grond van sociale sancties is uiteraard dat daardoor vermoedelijk de kans op conformistische en sociaal wenselijke antwoorden stijgt.

Die kans op 'mooi weer spelen' van de kant der onderzochten is trouwens bij observatiestudies net zo goed aanwezig als bij enquêtes. Dat Punch bij het bureau Warmoesstraat nauwelijks iets van corruptie merkte, hoeft nog niet te betekenen dat de agenten te kwader trouw waren, zoals Van Dijk aanneemt (zie hierover p. 162-163). Niet alleen tegenover hele en halve buitenstaanders, maar zelfs tegenover elkaar hebben de leden van een groepering de neiging allerlei onfrisse praktijken en wat ze zelf zien als 'afwijkend gedrag' te verdoezelen.

Zo merkte ik zelf indertijd in mijn Marine-onderzoek eveneens – tot mijn niet geringe verbazing! – dat ik in mijn participerende observatie géén – en in latere interviews en in mijn enquêtes wél! – aanwijzingen vond dat in de praktijk adelborsten zich niet aan hun erecode hielden. Betekende dit dat ze mij welbewust een rad voor de ogen draaiden? Of was er veeleer sprake van een onwillekeurige en alleszins 'normale' schroom van de zijde van die adelborsten om de vuile was buiten te hangen? In edele verontwaardiging roepen de heren Bovenkerk en Brunt uit dat tegenwoordig nog niet, of pas afgestudeerde antropologen die onderzoek doen onder moeilijk toegankelijke organisaties en subculturen, te maken hebben met 'mensen die hen bedreigen en bedriegen, om de tuin leiden en beliegen ...' (p. 87).

Zij verbinden daar dan de conclusie aan dat (half)zachte onderzoeksmethoden en het 'harmoniemodel' uit de tijd zijn en suggereren dat derhalve onderzoekers hun scrupules maar moeten laten varen en er 'hard tegenaan' gaan.

Dit soort ferme taal gaat voorbij aan het al aangestipte sociale grondfeit dat publieke normen sterker in acht genomen worden naarmate groepsgeenoten minder 'onder elkaar' zijn. Vooral als je op de foto gaat, wil je er 'op zijn zondags' uitzien! Een socioloog of antropoloog dient dus dit soort 'representatief' gedrag niet te verwarren met opzettelijke misleiding. Uiteraard zien geïnterviewden of geobserveerden er óók vaak geen been in om onderzoekers op te lichten, maar mijns inziens verschaft vuil spel van mensen die wij onderzoeken ons nog geen vrijbrief om de 'oplichters' nu maar op een koekje van eigen deeg te tracteren. Zo'n standpunt brengt je gevaarlijk dicht in de buurt van de zienswijze dat je mensenrechten van communisten en fascistten, verkrachters en moordenaars, niet hoeft te respecteren, omdat die dat zelf ook niet doen.

Inmiddels ben ik al aangeland bij een volgend soort problematische onderzoeksrelaties, namelijk die waarin sprake is van *manipulatie*. In voorgaande paragraaf immers was aan de orde manipulatie zowel van de kant van de onderzochte, voor zover die probeert de onderzoeker wat op de mouw te spelden, alsook van de onderzoeker, voor zover die er niet tegen opziet om onder valse voorwendsels aan zijn materiaal te komen.

Van dit laatste soort manipulaties kom je in de bundel de nodige staaltjes tegen. Zoals al vermeld, Sari van der Poel trachtte de politiemensen gunstig te stemmen door haar begeleider zwart te maken. Verder beweerde ze zonder blikken of blozen dat ze niets opschreef van wat de agenten in hun vrije tijd in haar bijzijn eruit flaptten, ofschoon ze dat blijkbaar óf toch deed, óf althans naderhand een dankbaar gebruik maakte van wat haar op die manier ter ore kwam (p. 150). Mieke de Waal heeft het over 'strategieën waarvan je gebruik maakt om meer over je onderwerp te leren. Met "open, eerlijk en aardig"-zijn, bereik je soms niet genoeg. In bepaalde situaties krijg je juist verhalen los door onwetendheid voor te wenden, andere keren kun je beter "instemmend meezoemen" alsof je al op de hoogte bent' (p. 264).

De slinkse wegen die beide dames bewandelen zou je 'halve' manipulatie kunnen noemen. Hun 'slachtoffers' wisten wel dat ze onderzocht werden, maar niet, of niet goed, 'hoe' dat in zijn werk ging en waarschijnlijk evenmin 'waartoe' dit geschiedde. Nu spreekt het vanzelf dat je als onderzoeker met de beste wil van de wereld de mensen in veel gevallen geen adequaat beeld van het 'hoe' en 'waartoe' kunt verschaffen. Hoe minder vertrouwd de te onderzoeken groepering is met het verschijnsel 'sociaal onderzoek', hoe meer je je dus nolens volens schuldig maakt aan manipulatie! Zo memoreert Ploeg dat hij er niet in slaagde zijn Papua's uit te leggen wat hij kwam doen (pp. 216-217) en derhalve had zijn ruilverhouding met de onderzochten – hij beloonde en hielp hen met allerlei goederen en diensten – toch een ietwat manipulatief karakter.

Welnu, dit soort manipulatie-tegen-wil-en-dank is naar alle waarschijnlijkheid eerder regel dan uitzondering, óók in onze eigen cultuurkring. Overigens zal zelfs de meest scrupuleuze beoefenaar van de sociale wetenschappen dat niet afkeuren, mits maar zorgvuldig met de gevoeligheden en belangen der onderzochten wordt omgesprongen. Het wordt dubieuzer wanneer een onderzoek(st)er zijn/haar kritische bedoelingen verzwijgt en de geïnterviewden of geobserveerden in de waan brengt of laat, dat hij/zij slechts van plan is een vriendelijk gestemd stukje over hen te schrijven. Dit deed zich, zoals we zagen, tot op zekere hoogte voor bij het politieonderzoek van Sari van der Poel en de studie van het woonoord voor buitenlanders van Verbeek-Heida.

De moeilijkheid is natuurlijk dat je gewoonlijk niet van meet af aan van plan bent degenen die je 'object van onderzoek' vormen, eens flink de waarheid te zeggen. Vaak rijpt pas in de loop van het onderzoek een bepaald interpretatiekader en besef je nóg later dat het verhaal

wel eens als niet erg sympathiek bij de slachtoffers zou kunnen overkomen. Wat dan? Ik geloof niet dat je gehouden bent à tort et à travers 'de hele waarheid' laat staan 'eens flink de waarheid' te zeggen tegen de mensen die zich door je hebben laten onderzoeken.

Ten eerste vind ik, zoals al gezegd, het gewoon onfatsoenlijk om mensen met een verslag of publikatie te confronteren waarin zij – naar hun oordeel! – zwart afgeschilderd worden als je ze daarvoor niet van te voren (dat wil zeggen bij de aanvang van je materiaalverzameling) voor gewaarschuwd hebt. Je mag immers aannemen dat zij geen medewerking verleend zou hebben aan je onderzoek, zo zij geweten hadden waar dat op uit zou draaien. Ten tweede moet je natuurlijk mensen niet nodeloos last of leed berokkenen. De lezer zal onmiddellijk vragen: wat is 'nodeloos'? Ik zou zeggen: als er geen heel erg duidelijk aanwijsbare maatschappelijke belangen mee gediend zijn! Als je denkt door zo'n soort rapport of publikatie waarin de onderzochten 'onderuit gehaald worden' iets goeds of moois voor hen of voor anderen (bijvoorbeeld 'slachtoffers' van de onderzochten) te bereiken, dan wordt het natuurlijk een kwestie van afwegen.

Bij 'last of leed' denk ik niet zozeer aan de onwelkome verrassing die je een bepaalde groep (ering) bezorgt door hen een niet erg flatteus portret van hen zelf voor te houden, maar veeleer aan het risico dat sommige onderzochten jouw gegevens gaan benutten om er andere onderzochten mee om de oren te slaan, of dat buitenstaanders hun voordeel doen met jouw onderzoeksresultaten, conclusies en inzichten om (de) onderzochten te 'pakken'. Weer is het Sari's politieonderzoek waarin wrange illustraties te vinden zijn van het feit dat bepaalde onderzoeksbevindingen door de een gebruikt kunnen worden tegen de ander. Abraham-Van der Mark, daarentegen, releveert dat zij allerlei informatie niet publiceerde 'omdat dit de relatie tussen de twee groepen en hun zelfbeeld zou kunnen schaden' (p. 179). Het eerste motief is mijns inziens belangrijker dan het tweede motief. Conclusie: als een onderzoeker zelf in principe dwang of manipulatie moet vermijden, dan moet hij/zij evenmin medeplichtig worden aan dwang en/of manipulatie door anderen.

Hiermee ben ik dan toegekomen aan het chapter van de *onbedoelde beïnvloeding*, de laatste 'schil' in figuur 1. In het voorgaande kwam dit onderwerp al diverse malen aan de orde. Dat in het algemeen onderzoekers altijd wel zonder het te willen – en trouwens ook veelal zonder het te weten – het lot van respondenten of geobserveerden in positieve of negatieve zin tot op zekere hoogte beïnvloeden is alleszins waarschijnlijk. Het is dan de vraag of met name die kwalijke, niet-beoogde consequenties (de 'perverse' effecten, zou Boudon zeggen!) een reden vormen maar met het sociaal onderzoek te kappen. Naar mijn stellige overtuiging haalt sociaal onderzoek niet veel uit, maar per saldo meer heil dan onheil. Voor zover het onderzoek of de resultaten ervan onwillekeurig nadelige effecten sorteren voor de betrokkenen, vermoed ik dat het vooral om *argumenten* gaat waarmee mensen elkaar dwars kunnen zitten ('wetenschappelijk is nu bewezen dat jullie ...!') en zelden om echte dwang- of manipulatiemiddelen waarvan partij A zich kan bedienen dank zij ons onderzoek om partij B (nog beter) te beheersen.

Daar komt bij dat alle menselijk handelen nu eenmaal die hebbelijkheid van onbedoelde gevolgen vertoont. Als je om die reden met onderzoek of wetenschapsbeoefening ophoudt, dan moet je a fortiori wel alle politiek handelen, sociale actie en wat al niet staken! Het enige dat er op zit is om zo veel en zo goed mogelijk van te voren na te gaan welke kwalijke neveneffecten je onderzoekshandelen teweeg zou kunnen brengen, wat daar aan te doen is en of je dat voor je verantwoording kunt nemen. Is dat niet de portée van wat Weber (1980: 551 e.v.) de 'Verantwortungsethik' noemt? En zijn niet de sociologie en de antropologie vooral van maatschappelijke waarde door mensen te helpen aan meer inzicht in de niet-beoogde effecten van hun handelen?

4. Slotsom

Naar mijn smaak is er, als het gaat om onderzoeksmethoden, geen sprake van één brede weg en één smal pad. Er zijn inderdaad diverse 'wegen van onderzoek' die uiteraard allemaal meer of minder begaanbaar zijn, al naar gelang het einddoel. Het onderscheid tussen de 'brede wegen verderve' en het 'smalle pad der deugd' vind ik veel duidelijker toepasbaar bij de wijze waarop je met je medemensen omgaat als je hen expliciet of impliciet verzoekt mee te doen aan je onderzoek. Hiermee wil ik bepaald niet beweren dat ik een betrouwbaar, laat staan onfeilbaar, oordeel des onderscheids aan de dag weet te leggen als ik bij een onderzoek voor mezelf moet uitmaken of deze of gene handelwijze mijns inziens meer of minder koosjer is. Verder spreekt het vanzelf dat menig lezer op vele of sommige van de hiervoor aangestipte punten wellicht hele andere conclusies trekt dan ik ten aanzien van het ethisch gehalte van bepaalde onderzoekspraktijken.

Over één ding kunnen we het overigens best eens zijn: met deze bundel zijn we niet op de smalle, niet op de brede, maar op de goede weg!

Noten

1. Zie het themanummer van de *Sociologische Gids* over 'Participerende Waarneming' van sept.-okt. 1960 (7e jrg. nr. 5).

2. Op blz. 70 staat: 52 proefschriften van sociologen en 26 van niet-westerse sociologen en antropologen. Deze getallen moeten echter zijn: resp. 57 en 21 (mededeling van de auteurs).

3. Ik reken alleen de empirische proefschriften mee. Het lijkt mij niet juist om op dit punt weer *alle* proefschriften tot uitgangspunt te nemen, omdat bij niet-empirische proefschriften per definitie geen sprake kan zijn van 'contact met de onderzochten'!

4. In de jaren zestig gingen François Breuer en ik na in een steekproef van artikelen in 4 tijdschriften van 1946 t/m 1966 hoe vaak van waarnemingstechnieken gebruik gemaakt was in onderzoek waarover in die artikelen verslag werd uitgebracht. De *Sociologische Gids* spande de kroon met 20%, dan kwam *The American Journal of Sociology* met 17%, de *American Sociological Review* met 10% en *Mens en Maatschappij* met slechts 8%. Ook aan de hand van deze gegevens kom je dus tot de conclusie dat sociologen, voor zover ze onderzoek doen, doorgaans in minder dan 20% der projecten observeren!

5. Gemakshalve neem ik nu maar aan dat die antropologen en niet-westerse sociologen onderzoek verrichten in de niet-westerse wereld, al gaat het in sommige gevallen om de studie van niet-westerse groeperingen (bijvoorbeeld minderheden) in de westerse wereld.

Geraadpleegde literatuur

Bambang Oetomo, R. *Van asyl tot revalidatiecentrum. De opkomst en doorwerking van de resocialiseringsgedachte in Nederlandse psychiatrische inrichtingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1970.

Boudon, Raymond. *Effets pervers et ordre social*. Paris: PUF, 1977.

De Jong-Gierveld, J. *De ongehuwden. Een sociologisch onderzoek naar de levensomstandigheden en levensinstelling van ongehuwde mannen en vrouwen*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1969.

Lammers, C. J. *Het Koninklijk Instituut voor de Marine. Een sociologische analyse van de inlijving van groepen aspirant-officieren in de zeemacht*. Assen: Van Gorcum, 1963.

Weber, Max. *Gesammelte politische Schriften*. Tübingen: Mohr, 1980 (oorspr. 1921).